

Necm Sûresinin Otuz İkinci Âyetinde Geçen 'Lemem' Kelimesi Bağlamında Küçük ve Büyük Günah Meselesi

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 13 Şubat 2024 Kabul Tarihi: 19 Eylül 2024

✉ **İsmail Karagöz**

Prof. Dr. / Professor

Düzce Üniversitesi / Duzce University

İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology

<https://ror.org/04175wc52>

<https://orcid.org/0000-0003-3105-3554>

ismailkaragoz1954@gmail.com

Öz

İnsanların kulluk görevlerinde ve dünya sınavlarında başarılı olabilmeleri ve günahlardan uzak durabilmeleri için Kur'an'ın rehberliğinden faydalanmaları, Kur'an'ın emir ve yasaklarına uyabilmeleri için de Kur'an'ı doğru anlamaları gerekir. Sahâbe döneminden itibaren günümüze kadar İslâm âlimleri Kur'an'ı anlamaya çalışmışlar, onlarca tefsir kaleme almışlardır. Arap dilinin özelliği ve Kur'an'ın veciz bir kelâm olmasından kaynaklı bazı kelime ve cümleleri farklı anlamışlardır. Farklı anlaşılan cümlelerinden biri Necm Sûresinin otuz ikinci âyetinin ilk cümlesi ve bu cümlede geçen "*lemem*" kelimesidir. Müfessirlerden bazıları "*lemem*" kelimesine "iman öncesi işlenen günah", bazıları, "küçük günah", bazıları, "şehvetle bakmak ve tutmak gibi zina dışındaki söz, eylem ve davranışlar", bazıları "bir iki kere işlenip tövbe edilen ve bir daha işlenmeyen günah" anlamını vermişlerdir. Kelimenin sözlük anlamı, âyetin diğer âyet ve hadislerle birlikte değerlendirildiği zaman "*lemem*" kelimesinin, "Allah'ın koruması olmadan kaçıp kurtulma imkânı bulunmayan, bir iki defa yapıp sonra tövbe edilen, bir daha yapılmayan ve ısrar edilmeyen küçük olan günah" anlamında olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Allah, Kur'an, Lemem, Günah.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Issue of Minor and Major Sins in the Context of the Word 'Lamam' in Verse 32 of Surah al-Najm in the Qur'an

Research Article

Received: 13 February 2024 Accepted: 19 September 2024

Abstract

People need to benefit from the guidance of the Qur'an to succeed in their duties and worldly tests, avoid sin, and understand the Qur'an accurately to follow its divine instructions and restrictions. Since the time of the Companions until today, Islamic scholars have tried to understand the Qur'an better and have written tens of tafsir books to explain it accurately. The Qur'an's use of concise language and the inherent richness of Arabic can lead to nuanced understandings of specific words. One of them is the first sentence of Surah al-Najm and the word 'lamam' in this sentence. Some commentators understood "lamam" as a "sin committed before having faith." Others interpreted it as a minor sin, while some saw it as "words, actions, and behaviors other than fornication, such as touching lustfully." Still others interpreted it as a sin committed just once or twice but then repented and never committed again. If we consider the dictionary definition of "lamam" alongside other verses and hadiths, it can be understood as literally meaning "a minor sin." This sin is impossible to commit without Allah's protection and typically involves a transgression committed only once or twice, followed by sincere repentance and a commitment to avoid repeating it.

Keywords: Tafsir, Allah, Qur'an, Lamam, Sin.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

According to Islam, humanity was created to serve Almighty Allah. Humans are also endowed with free will, allowing them to choose between faith and disbelief, good deeds and sins. Allah has guided humanity by bestowing reason, sending prophets with scriptures, and granting free will. Ultimately, the choice to believe, worship, and obey lies with each individual. This freedom of choice has led throughout human history to some earning rewards through faith and obedience, while others have incurred consequences for disbelief and rebellion.

To fulfill their obligations of servitude and succeed in worldly tests, people must benefit from the Qur'an's guidance. Accurate understanding of the Qur'an is essential for following its commandments and avoiding prohibitions. The Qur'an, like with all other subjects, provides guidance on what is forbidden and what constitutes a sin. In order to benefit from the guidance of the Qur'an, it is necessary to understand it correctly. In their efforts to interpret the concise word of Allah, the Qur'an, commentators have encountered some verses with differing interpretations. One of the verses in the Qur'an with debated interpretations is the meaning of the word "illa" in the first sentence of Verse 32 of Surah al-Najm and the meaning of the word "lamam".

In the sentence "الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْأَثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ", the Arabic word "illa" serves as the proposition of "istithna", while "al-lamam" functions as the "mustathna." The terms "kabaira al-ismi" and "al-fawahish" act as the "mustathna minh." "Kabaira al-ismi" refers to the gravest sins, while "al-fawahish" encompasses words, deeds, and behaviors that are considered vices. The verse is connected to the previous verse. According to the interpretation provided, the first sentence of the verse means, "The believers who perform righteous deeds excellently are those who avoid major sins like associating partners with Allah and immoral acts such as adultery and fornication, except for occasional slips."

If the exception with the word "illa" is continuous (muttasil), then "lamam" is considered a type of major sin. If it is discontinuous (munqati'), then it is not categorized as a major sin. The meaning of the verse varies depending on the type of exception specified. Some commentators have proposed that the exception with "illa" is continuous, while others have argued that it is discontinuous.

Among those who suggest that the exception is continuous, some interpret the word 'lamam' as sins committed by believers before embracing Islam, which

are forgiven upon accepting faith. Others interpret it as sins committed only once or twice, followed by sincere repentance, and never repeated, such as adultery and lying.

Among those who argue that the exception is discontinuous interpretations of the word ‘lamam’ vary. Some consider it to refer to minor sins, while others view it as encompassing acts and behaviors beyond sexual intercourse, such as staring, kissing, and touching. Some interpret it as sins that one intends to commit but refrains from, while others see it as sins not deserving punishment in this world but subject to punishment in the Hereafter, with Allah’s forgiveness possible.

Can the word “lamam” be interpreted as kissing, touching, or any similar actions or behaviors other than fornication, when Allah Almighty forbids in the Qur’an the uncovering of the parts of the ‘awrah and looking at them in a definite manner? On the other hand, it would not be correct to interpret the word “lamam” as “a sin that a person feels in his heart, intends to commit, but does not commit.”

Based on the explanations provided, it seems plausible to interpret the word “lamam” as a sin that could be small or significant, but once repented for, is never persisted in again. The first sentence of the verse: “The believers who do good deeds in the best way are those who shun major sins such as associating a partner with Allah (shirk), and bad deeds such as adultery, except for minor sins, which cannot be shunned without Allah’s protection, and which are committed just once or twice and then repented, and not committed again, and are not persisted in.”

Giriş

İslâm inancına göre insan, dünyaya günahsız olarak ve İslâm fitratı üzere gelir. “Yüzünü Allah’ı birleyen olarak dine, Allah’ın dinine çevir ki Allah insanları o din üzerine yaratmıştır. Allah’ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur.”¹ anlamındaki âyet ve “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar.”² “Doğan hiçbir çocuk yoktur ki fitrat üzerine doğmuş olmasın. Daha sonra anası ve babası çocuğu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî yapar.”³ anlamındaki hadisler; insanın doğuştan dinsiz, kâfir, zalim ve isyankâr olmadığını, hak dini kabule hazır ve kabiliyetli olduğunu ifade eder.

Akıl, peygamber ve kitaplarla rehberlik edilen insanlar, dünyada imtihana⁴ tabi tutulmuş ve sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu itibarla insanlar, yaratılış gayelerine⁵ uygun hareket edebilecekleri gibi aykırı da hareket edebilirler, sevap olan söz, eylem ve davranışları da günah olanları da işleyebilirler.⁶ Sonuçta iyi davranışta bulunanlar mükâfat, kötü davranışta bulunanlar ise ceza ile karşılaşabilirler.

Bazı insanlar, günah bataklığına dalar, ömürlerini günahla geçirirler, bazı insanlar bütün güçleri ile günahlardan uzak durmaya çalışırlar, ancak bazen gaffete dalıp nefislerinin kötü arzularına uyarak günah işleyebilirler. Bu günahlardan bazıları küçük, bazıları büyük günah olur. Büyük günahlardan sakınanların küçük günahlarını Allah affeder.⁷ Allah ve Peygamberi günahlardan kurtulmanın yolunu göstermiştir. Bu yol, işlediği günaha pişman olup tövbe etmektir.⁸

Kur’an her konuda olduğu gibi⁹ nelerin yasaklandığı ve günah olduğu konusunda da insanlara rehberlik etmektedir. Kur’an’ın rehberliğinden faydalanabilmek için onu doğru anlamak gerekir. Allah kelâmı olan Kur’an’ı anlamaya çalışırken bazı âyetlerde müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Anlamında ihtilaf edilen âyetlerden biri de Necm Sûresinin 32. âyetinin

¹ er-Rûm 30/30; el-A’râf 7/172.

² كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ Müslim, “Kader”, 23; Tirmizî, “Kader”, 5.

³ مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ فَأَبَوَاهُ يُهَيِّدَانِهِ أَوْ يَنْصُرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ Buhârî, “Cenâiz”, 80; Müslim, “Kader”, 23.

⁴ el-Mülk 67/2.

⁵ ez-Zâriyât 51/56.

⁶ el-Kehf 18/29.

⁷ en-Nisâ 4/31.

⁸ Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/17-18.

⁹ el-Bakara 2/185; el-İsrâ 17/9-10.

“*illâ*” istisnâ edatı ile kurulan ilk cümlesi ve cümlede geçen “*lemem*” kelimesinin anlamıdır. Makalemizde sahâbe döneminden günümüze kadar yapılan tefsir çalışmalarından faydalanarak, âyet ve hadis bütünlüğü içerisinde âyetin ilk cümlesini tahlil etmeye ve “*lemem*” kelimesinin anlamını belirlemeye çalışacağız.

1. Lemem Kelimesinin Sözlük Anlamı

اللَّمَمُ kelimesi, لَمَّ fiilinden türemiş bir isimdir. لَمَّ fiili “biriktirdi, dağılan işlerini topladı,¹⁰ düzene koydu,¹¹ bir şeyi sürekli olmadan ara sıra yaptı, bir şeye yakın oldu,¹² bir günaha yaklaştı, bir yerde konakladı,¹³ dağınık olan saçı düzeltti,¹⁴ cinler ara sıra insana dokundu,¹⁵ bir şeyi ısrarlı ve devamlı olmamak şartıyla az yaptı, bir şeyin yanında az bir zaman durdu¹⁶ anlamlarına gelir.

“*Lemm*” çok anlamlı bir kelimedir. Dil bilimci İbn Fâris (ö. 395/1004) “*lemm*” kelimesinin asıl anlamının toplanmak, bir şeye yaklaşmak ve eklemek anlamında olduğunu söylemiştir.¹⁷

Az ve küçük olan şeye,¹⁸ *insana biraz delilik dokunmasına*¹⁹ ve günah işlemeye yaklaşılmaya²⁰ اللَّعْمُ, kulak memesinin ötesine uzanan saçlara اللَّعْمَةُ denir.²¹

Çalışmamıza ışık tutacak kelimenin cahiliye döneminde kullanımı ile ilgili bir şiir bulunamamıştır.

Aynı fiilin لَمَّ formatı az yedi, az gitti, bir şeyin yanında az bir süre kaldı ve benzeri azlığı ifade etmek için kullanılır. Mesela birini az ziyaret eden

¹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1987), 1/168; Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh* (Beyrut: Dâru'l-Besâir, 1987), 605.

¹¹ Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 12/548.

¹² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an tefsiri âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 22/69; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-mesîr fi'lmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1422), 4/190.

¹³ Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, 605.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/547.

¹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, 2/1013; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li'ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Kütübî'l-Mısrıyye, 1964), 17/109.

¹⁶ Ebü Abdürrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn* (b.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts.), 8/322.

¹⁷ Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 5/197.

¹⁸ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414), 5/135.

¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 8/322.

²⁰ Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, 285.

²¹ İbn Düreyd, *Cemheratü'l-lüga*, 1/168.

kimse, فَلَانَ يَفْلَانًا “Filan kimseyi az ziyaret ettim” cümlesini kullanır.²² أَلَمَّ بِالطَّعَامِ cümlesi, “az yemek yedi”, أَلَمَّ بِالْمَكَانِ “bir yerde birazcık durdu” ve أَلَمَّ بِالْعِلْمِ “nerede yapacaktım, yapmaya yaklaştım fakat yapmadım” anlamındadır.²⁴

Bir insan bir konuda bir şeye derinleşmediği zaman أَلَمَّ بِالشَّيْءِ, ²⁵ ergenlik çağına yaklaşan çocuğa عَلِمَ مِلْمًا, kavmini toplayan kimseye رَجُلٌ مِلْمٌ, ²⁶ delilik dokunan kişiye رَجُلٌ مَلْمُومٌ ²⁷ denir.

Dilbilimci Ebû İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923) kelimenin anlamı ile ilgili olarak şöyle demiştir: الأَلَمُّ وَاللَّمَمُ kelimelerinin aslı, insanın bir iki kere yaptığı ve üzerinde durmadığı şeydir. إِذَا زُرْتُهُ وَانصَرَفْتُ عَنْهُ “Onu ziyaret ettim ve ondan ayrıldım” demek istediğimde, أَلَمْتُ بِهِ derim. Ancak ara sıra yapılan bir şey için: الأَلَمُّ وَاللَّمَمُ denir.²⁸

Dil bilimci Ferrâ (ö. 207/822) bedevilerden şöyle bir cümle duyduğunu söylemiştir: صَرَبَ مَا لَمْ الْقَتِيلُ “öyle vurdu ki az kalsın ölecekti.” Bir başka seferinde ise أَلَمَّ مَا يَفْعَلُ “nerede yapacaktı” dediklerini işittim demiştir.²⁹

Bu izahlardan anlaşılacağı üzere *el-lemem*; insanın az yaptığı, ara sıra yaptığı, yapmak isteyip de yapmadığı, bir şeyi yapmaya niyetlendiği, yapıp da hemen pişman olduğu şey demektir. Bu anlamlardan hareketle küçük günahlara, ya da kişinin yapmaya niyet ettiği fakat yapmadığı hatalara “lemem” adı verilmiştir.

2. L-m-m Kelimesinin Kur'an'da Kullanımı

“L-m-m” kökünden Kur'an'da لَمَّا ve لَمَّمٌ şeklinde iki kelime geçmektedir:

a) وَتَأْكُلُونَ الثَّرَاتِ أَخْلًا لَمَّا “Yetimin mirasını haksız yere alıp hepsini yiyorsunuz”³⁰ âyetinde geçen لَمَّا kelimesidir. Araplar, إِذَا أَكَلْتُهُ جَمْعًا “Yemeğnin hepsi-

²² Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabi, 2001), 15/250.

²³ Ebû'l-Feyd Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Beyrut: Dâru'l-Hidâye, ts.), 33/435.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisan'ül-'Arab*, 12/548; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/135.

²⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîrü'l-garîbi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakar es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 429.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/548.

²⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 8/322; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Fıkhü'l-lügati ve sırru'l-Arabîyye* (Beyrut: İhyâü't-Turâsi'l-Rabiyyi, 2002), 108; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 5/2032.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/108-109.

²⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'an* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 3/100.

³⁰ el-Fecr 89/19.

ni yediğim zaman”³¹ demek için لَمَنْكَ الطَّعَامَ لَمَّا cümlesini kullanmalarından hareketle لَمَّا كَلَّا terkibine, mirasın hem kendi payını hem karşı tarafın payını almak,³² çok yemek³³ ve helâl haram demeden yemek anlamı verilmiştir.³⁴

لَمَّا كَلَّا terkibinde لَمَّا kelimesi, كَلَّا kelimesinin sıfatıdır, dolayısıyla kelime yemenin çokluğunu ve mirasta haddi aşmayı ifade eder.

b) الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْأَثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ “İyi amelleri en güzel biçimde yapan müminler, lemem hariç (şirk gibi) büyük günahlardan ve (zina gibi) çirkin işlerden uzak duran kimselerdir” cümlesinde geçen “lemem” kelimesidir.

Cümlede geçen ve “kimseler” anlamına gelen الَّذِينَ sıla ismi, otuz birinci âyetteki الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى “İyi işleri en güzel biçimde yapan mümin kimseleri cennet ile ödüllendirmek için” cümlesindeki الَّذِينَ sıla isminden bedeldir.³⁵ Otuz birinci âyetin üçüncü ve otuz ikinci âyetin birinci cümlesinde cennetle ödüllendirilecek kimseler bildirilmektedir. Âyetlere göre cennetle ödüllendirilecek kimseler, salih amelleri en güzel biçimde yapan ve “lemem” hariç büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran müminlerdir.

Cümledeki كَبَائِرَ الْأَثْمِ “günahın büyükleri”, الْفَوَاحِشَ “çirkin işler” anlamındadır. “Çirkin işler” de büyük günahtır. الْفَوَاحِشَ özel, كَبَائِرَ الْأَثْمِ geneldir. Yani hâss olan kelime âmm olan kelimeye atfedilmiştir. Dolayısıyla الْفَوَاحِشَ “çirkin işler”, كَبَائِرَ الْأَثْمِ “günahın büyükleri” kabilindedir.

كَبَائِرَ الْأَثْمِ ve الْفَوَاحِشَ Nedir? Hangi çeşit istisnâdır? Âyetteki اللَّمَمَ kelimesinin anlamı nedir? Hangi günahtan istisnâ edilmektedir? Bunların hiçbirisi âyette açık değildir. Bu itibarla müfessirler zikredilen hususlarda birbirinden farklı görüşler serdetmişlerdir.

3. Müfessirlerin “Lemem” Kelimesine Verdikleri Anlam

Müfessirler, otuz ikinci âyette geçen “lemem” kelimesinin anlamı, “illa” edatı ve bu edat ile kurulan cümlede istisnanın çeşidi konusunda ihtilaf etmişlerdir.³⁶

³¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’ân*, 20/53.

³² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 10/3428; Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, *Tefsîru’l-Kur’ân: İhtisârü’n-nüket li’l-Mâverdi*, thk. Abdullah b. İbrâhim Vehibi (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996), 2/108; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/414.

³³ Mükâtil b. Süleyman, *Tefsîr* (Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâs, 1423), 4/690.

³⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/415.

³⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb (et-Tefsîru’l-kebir)* (Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâsî, 1420), 29/269.

³⁶ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî, *el-Keşfü ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâsî’l-Arabî, 2002), 9/148; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-husân fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: İhyâü’t-Türâsî, 1418), 5/328; Muhammed b. Abdurrahman el-İcî, *Câmi’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2024), 4/215.

“İllâ” istisnâ edatı ve bu edat ile kurulan cümlede istisnâya dört farklı anlam verilmiştir:

3.1. İstisna-i Muttasıl³⁷

Muttasıl İstisnâda müstesnâ, müstesnâ minhin cinsinden olur. Dolayısıyla “lemem”, illâ istisnâ edatından önce geçen كَبَّأَتِ الْأَيْمُ “günahların büyükleri” ve الْفَوَاحِشُ “çok çirkin olan söz, eylem ve davranışlar” cinsindedir.³⁸

“İllâ” edatı ile yapılan istisnânın, istisnâ-i muttasıl olduğu görüşünde olanlar, “lemem” kelimesini şöyle açıklamışlardır.

3.1.1. Lemem, kişinin Müslüman olmadan önce, cahiliye döneminde işlediği günah anlamındadır. Bu görüş, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)³⁹ ve İbn Zeyd’den (ö. 182/798) rivayet edilmiştir.⁴⁰

Abdullah b. Abbas’ın görüşüne delil olarak Nisâ Süresinin yirmi üçüncü âyetinin مَا قَدْ سَلَفَ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ الْأُخْتَيْنِ “İki kız kardeşi bir nikâh altında bir araya getirmeniz size haram kılındı, ancak önceden yapılan bu tür evlilikler geçmişte kalmıştır” cümlesi zikredilmiştir.⁴¹

İbn Zeyd şöyle demiştir: “Müşrikler, “Müslümanlar, daha dün bizimle birlikte günah işliyorlardı” dediler. Allah, İllâ اللَّمَمَ “lemem hariç” âyetini indirdi. Lemem, İslâm’dan önce müminlerin cahiliye döneminde yaptıkları günah fiillerdir, Müslüman olunca Allah onların günahlarını bağışladı.”⁴²

3.1.2. Lemem, işlenen, peşinden hemen tövbe edilen ve bir daha tekrar edilmeyen günah anlamındadır.⁴³ Sahâbeden Ebû Hüreyre (ö.

³⁷ İstisnâ, illâ vb. bir edat vasıtasıyla çoğun hükmünden azı hariç tutmaktır. Edattan önce geçen genel konumdaki öğeye **müstesnâ minh**, edattan sonra gelen cüz konumdaki öğeye de **müstesnâ** adı verilir. Bu sebeple her istisnâ cümlesinde müstesnâ, müstesnâ minh ve istisnâ edatı olmak üzere üç öğe bulunur. Müstesnâ, müstesnâ minhin türünden ise istisnâ muttasıldır. Müstesnâ, müstesnâ minhin cinsinden değilse ve onun bütününe dâhil bir birim olarak bulunmuyorsa istisnâ münkatı ‘ adını alır. Bk. İsmail Durmuş, “İstisna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388.

³⁸ Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te ‘vilâtü Ehli’s-Sünne* (Beyrut: Dâru Kütübî’l-‘İlmiyye, 2005), 9/429; İcî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/215; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed el-Kâsımî, *Mehâsinü’l-te ‘vil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1418), 9/79.

³⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/60; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’l-tefsîri bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dâru’l-Fikri, 1983), 7/656; Mâtürîdî, *Te ‘vilâtü Ehli’s-Sünne*, 9/430, إِلَّا اللَّمَمَ يَقُولُ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ

⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/60; Kurtubî, *Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/108; Ebû’l-Hasan, Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn* (Beyrut: Dâru Kütübî’l-‘İlmiyye, ts.), 5/400, وَالْفَوَاحِشُ مِنَ الْأَيْمِ وَالْفَوَاحِشُ فَأَيُّهُ مَعْفُورٌ عَنْهُ فِي الْإِسْلَامِ, Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 4/190.

⁴¹ en-Nisâ 4/23.

⁴² Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/656, عَنْ ابْنِ زَيْدٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ إِذَا مَا كَانُوا بِالْأَيْمِ يَعْْمَلُونَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ (إِلَّا اللَّمَمَ) مَا كَانَ مِنْهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ قَبْلَ الْإِسْلَامِ وَعَفَّرَهَا لَهُمْ حِينَ أَسْلَمُوا

⁴³ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 5/400, أَنَّ اللَّمَمَ النَّظَرَةُ الْأُولَى فَإِنْ عَادَ فَلَيْسَ بِلَمَمٍ

٥٨/٦٧٨) ve Abdullah b. Abbas, tabiîn âlimlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/701) ve Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/7728) bu görüşte olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁴

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) şöyle rivayet etmiştir:

اللَّئِمَّةُ مِنَ الرَّبِّ أَنْ يَتُوبَ فَلَا يَعُودُ وَاللَّئِمَّةُ مِنَ السَّرِقَةِ أَنْ يَتُوبَ فَلَا يَعُودُ وَاللَّئِمَّةُ مِنْ شُرْبِ الْخَمْرِ أَنْ يَتُوبَ فَلَا يَعُودُ

“Lemem, zina etmek, sonra tövbe etmek ve bir daha zina etmemektir. Lemem, hırsızlık yapmak, sonra tövbe etmek ve bir daha hırsızlık etmemektir. Lemem, içki içmek, sonra tövbe etmek ve bir daha içki içmemektir.”⁴⁵

Konu ile ilgili olarak Ebû Hüreyre, “Lemem, bakmak, kaş göz işareti yapmak, öpmek ve fiziksel temasta bulunmaktır.”⁴⁶ Abdullah b. Abbas, “Lemem, bir erkeğin zina edip sonra tövbe etmesidir.”⁴⁷ “Lemem, bir günahı işlemek, sonra tövbe etmek ve bir daha o günaha dönmektir.”⁴⁸ Mücâhid b. Cebr (ö. 103/701), “Bu, bir kimsenin bir günahı işlemesi, sonra o günahı terk etmesidir.”⁴⁹ Hasan el-Basrî, “Lemem, zina etmek, hırsızlık yapmak ve içki içmek, sonra tövbe edip bir daha bu günahları işlememektir”⁵⁰ demiştir.

Zeccâc “lemem” kelimesini “ara sıra yapılan ancak üzerinde ısrar edilmeyen günah” şeklinde izah etmiştir.⁵¹

Tâbiîn âlimlerinden İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), “Lemem, zina etmek, sonra tövbe etmek ve bir daha bu günahı işlememek, hırsızlık yapmak, içki içmek, sonra tövbe etmek ve bir daha bu günahlara dönmektir”⁵² demiş, görüşüne delil olarak Âl-i İmrân Sûresinin yüz otuz beşinci âyetini dile getirmiş ve her iki âyette günahın zikrinden sonra Allah'ın mağfiretinin zikredildiğini beyan etmiştir.⁵³

⁴⁴ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/107; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-beyân*, 9/148;

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/190, أَنْ يَلْمَ بِالذَّنْبِ مَرَّةً ثُمَّ يَتُوبُ وَلَا يَعُودُ

⁴⁵ Ahmed b. el-Huseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9/277; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/64; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ibn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* (Beyrut: Dâru Tayyibe, 1999), 7/461.

⁴⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/656, هِيَ النَّظَرَةُ وَالْعَمْرَةُ وَالْقَبِيلَةُ وَالْمُبَاقِرَةُ

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/63; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/461, هُوَ الرَّجُلُ أَنْ يَلْمَ بِالذَّنْبِ مَرَّةً ثُمَّ يَتُوبُ وَلَا يَعُودُ

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/656, يَلْمُ بِالْفَاحِشَةِ ثُمَّ يَتُوبُ مِنْهَا بِالْفَاحِشَةِ ثُمَّ يَتُوبُ مِنْهَا: هُوَ أَنْ يَلْمَ الْعَبْدَ بِالذَّنْبِ ثُمَّ لَا يَعَاوَدُهُ

⁴⁸ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bülüğü'n-Nihâye* (b.y.: Mecmû'atü Bühûsi'l-Kitabi ve's-Sünneti, 2008), 11/7165, أَنَّ اللَّئِمَّ أَنْ تَأْتِيَ الذَّنْبَ ثُمَّ تَتُوبُ مِنْهُ وَلَا تَعُودُ

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/64; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/461, الَّذِي يَلْمُ بِالذَّنْبِ ثُمَّ يَدْعُهُ

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/64; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/461, اللَّئِمَّةُ مِنَ الرَّبِّ أَنْ يَتُوبَ فَلَا يَعُودُ وَاللَّئِمَّةُ مِنَ السَّرِقَةِ أَنْ يَتُوبَ فَلَا يَعُودُ

⁵¹ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/108.

⁵² Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/107, الرَّبِّيُّ أَوْ السَّرِقَةُ أَوْ شُرْبِ الْخَمْرِ ثُمَّ لَا يَعُودُ

⁵³ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/107.

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), *lemem*'in büyük günah cinsinden olduğunu, müminin bu günahı gaflet ve hata ile veya şehvetine yenik düştüğü için işlediğini, Allah'ın bu günahı affettiğini söylemiştir.⁵⁴

Bu görüşte olanlara göre müstesnâ olan "*lemem*", müstesnâ minh olan kebâir ve fevâhiş cinsindedir.⁵⁵

Bu görüşe delil olarak, Âl-i İmrân Sûresinin yüz otuz beşinci âyetinin dışında Abdullah b. Abbas'ın Necm Sûresinin otuz ikinci âyeti ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den rivayet ettiği ve Tirmizî'nin "Hasen Sahîh Garîb" dediği "إِنَّ تَغْفِيرَ اللَّهِ تَغْفِيرَ حَمَانٍ وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمْنَا" "Allah'ım! Eğer Sen affedersen çok şeyi affedersen, senin hangi kulun vardır ki hiç günah işlemez?" hadisi⁵⁶ zikredilmiştir.

Dil bilimci İcî (ö. 756/1355), "*Lemem*, büyük günahlardandır. Bunun anlamı şudur: İyi müminler, azı hariç büyük günahların hepsinden sakınırlar, büyük günah olan söz, eylem ve davranışı bir iki kere yapar, peşinden hemen tövbe eder, bu günahı işlemeyi âdet haline getirmezler. Bu, selef âlimlerinin çoğunun görüşüdür" demiştir.⁵⁷

Bu görüşe Nisâ Sûresinin on yedinci âyeti delildir: "*Allah katında geçerli tövbe, ancak cehaletle kötülük yapan ve günah işleyen sonra hemen günahına tövbe eden kimselerin yaptığı tövbedir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul eder.*"

3.1.3. Lemem, şirk olmayan günahlar anlamındadır. Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684), bu görüşte olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁸ Şirk, en büyük günahdır.⁵⁹ Çünkü "*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını ve inkârı bağışlamaz. Bunun dışında kalan, inkâr olmayan günahları dilediği kimseler için bağışlar. Kim Allah'a ilah diye başka varlıkları ortak koşarsa, bu kimse, büyük bir günah işleyip Allah'a iftira etmiş olur.*"⁶⁰ Bu görüşe göre "*lemem*" şirk, inkâr ve nifak olmayan küçük veya büyük her günahdır.

3.2. İstisna-i Münkati⁶¹

Münkati' istisnâda, müstesnâ, müstesnâ minhin cinsinden olmaz. Do-

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/429.

⁵⁵ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 17/108; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-beyân*, 9/148; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/429.

⁵⁶ Tirmizî, "Tefsir", 53 (No. 3284).

⁵⁷ İcî, *Câmi' ul-beyân*, 4/215, اللَّهُمَّ مِنَ الْكِبَائِرِ وَالْمُنْعَى يَجْتَنِبُونَ مِنَ الْكِبَائِرِ كُلِّهَا مُطْلَقًا إِلَّا الْقَلِيلَ مِنْهَا بِمَعْنَى أَنَّهُ لَمْ يَهْمَ بِهَا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ فَيُثَبِّعُ عَنْ قَرِيبٍ فَلَا يَجْعَلُهَا عَادَةً وَهُوَ قَوْلٌ كَثِيرٌ مِنَ السَّلَفِ

⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/462; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/656, اللَّهُمَّ مَا دُونَ الشِّرْكِ

⁵⁹ Lokman 31/13.

⁶⁰ en-Nisâ 4/48.

⁶¹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/66; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/460; İcî, *Câmi' u'l-beyân*, 4/215; Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/394; Celâlüddin Mu-

layısıyla “*lemem*”, illâ istisnâ edatından önce geçen كَبَائِرِ الْأَثْمِ “*günahların büyükleri*” ve الْفَوَاحِشُ “*çok çirkin olan söz, eylem ve davranışlar*” cinsinden değildir. Taberî (ö. 310/923),⁶² âyetteki istisnânın, istisnâ-i münkâtı’ olduğunu tercih etmiştir.

“*İllâ*” edatı ile yapılan istisnânın, istisnâ-i münkâtı’ olduğu görüşünü savunanlar, *lemem* kelimesini şöyle açıklamışlardır:

3.2.1. Lemem müminin işlediği küçük günah anlamındadır.⁶³ Müfessirlerin çoğunluğu bu görüştedir.⁶⁴ Küçük ve büyük günah ifadesi Kur’an-ı Kerim’de Kamer sûresinin yirmi dört, Kehf Sûresinin kırk dokuzuncu âyetinde “*sağîr*” ve “*kebîr*” kelimeleri ile açıkça geçmektedir:

وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الرَّؤْبِ وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَتَرٌ

“*İnsanların yaptıkları her şey, yazıcı meleklerin yazdığı kitaplardadır ve küçük ve büyük yapılan her şey yazılmıştır.*”⁶⁵

وَوَضَعَ الْكِتَابَ فَعَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لَ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاصِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا

“*Mahşer yerinde insanların iman veya inkârlarının, iyi veya kötü söz ve amellerinin yazılı olduğu kitap mutlaka ortaya konur. Sen, kâfirlerin kitabın içindekilerden korktuklarını görürsün. Onlar, “Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır? Ne küçük ne büyük hiçbir şey bırakmamış, hepsini sayıp dökmüş” derler ve bütün yaptıklarını kitaplarında hazır bulurlar. Rabbin hiçbir kimseye zulmetmez.*”⁶⁶

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ شَرٍّ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا

“*Her insan, kıyamet günü yaptıkları hayır ve sevap olan şeyleri, işledikleri kötü ve günah olan şeyleri, yazılıp hazırlanmış olarak bulur ve günahları ile kendi arasında uzak bir mesafe olmasını ister.*”⁶⁷

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

“*Kim zerre ağırlığına bir hayır ve salih amel işlerse onu ahirette amel defterinde görür. Kim de zerre ağırlığına bir kötülük ve günah işlerse onu da ahirette amel defterinde görür.*”⁶⁸

hammed b. Ahmed el-Mahallî - Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, ts.).

⁶² Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-beyân*, 22/68.

⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29/270; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 5/400, اللَّفْمُ الصَّغِيرُ مِنَ; اللَّمَمُ مِنَ الصَّغَائِرِ الدُّنُوبِ; Neseî, *Medârikü'l-tenzîl*, 3/394.

⁶⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 5/135, فَالْجُنْهُورُ عَلَى أَنَّهُ صَغَائِرُ الدُّنُوبِ

⁶⁵ el-Kamer 54/52.

⁶⁶ el-Kehf 18/49.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/30.

⁶⁸ ez-Zilzâl 99/7-8.

Abdullah b. Abbas, bu âyetlerin, bazı insanların, azıcık hayır bulunan şeylere sevap verilmeyeceği, azıcık şer olan şeylerle günah işlenmiş olunmayacağı kanaatindekiler hakkında indiğini, Allah'ın azıcık da olsa hayır işlemeye teşvik ettiğini, azıcık da olsa şer işlemekten sakındırdığını söylemiştir.⁶⁹

Necm Sûresinin otuz ikinci âyetinde "lemem" kelimesi, Nisâ Sûresinin otuz birinci âyetinde "seyyîât" kelimesi gibi "kebâir" kelimesinin karşıtı olarak kullanılmıştır:

إِنْ تَجْتَنِبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا

"Ey müminler! Eğer siz, size yasaklananların **büyüklerinden** sakınırsanız, biz sizin **küçük günahlarınızı** örteriz ve sizi ikramı çok olan güzel bir yer olan cennete koyarız."

Necm Sûresinin otuz ikinci âyetinde, كِبَائِرَ الْأَثْمِ "günahların büyükleri" ve الْفَوَاحِشُ "çirkin işler" terkiplerinden sonra "istisnâ-i münkati"⁷⁰ ile istisnâ edilmesi, "lemem" kelimesinin küçük günah anlamında olduğuna delil olarak zikredilmiştir.⁷¹

Abdullah b. Abbas, İbn Zeyd (ö. 182/798), İkrime b. Abdullah el-Berberî (ö. 105/723), Dehhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735)⁷² **küçük günahı**, Allah'ın koruması olmadan insanların hepsinin veya çoğunun kaçıp kurtulması mümkün olmayan,⁷³ işleyene dünyada ceza ve âhirette azap bildirilmeyen ve kılınan beş vakit namaz ile bağışlanan⁷⁴ günah olarak tanımlamıştır.

Abdullah b. Abbas'a göre, "Lemem, namazın örttüğü yani affedilmesine vesile olduğu dünya cezası ve âhret azabı arasında kalan her şeydir. Lemem, dünya ve âhirette cezayı gerektirmeyen her şeydir. Dünya cezası, Allah'ın cezalandırmasını farz kıldığı cezalardır, âhret cezası, Allah'ın işleyene cehennem olduğunu bildirdiği ve cezasını âhirete bıraktığı her şeydir."⁷⁵

⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru 'l-mikbâs*, 517.

⁷⁰ İstisnâ-i münkati", Müstesnâ (âyette lemem), müstesnâ minhin (âyette kebâir ve fevâhiş) cinsinden değilse ve onun bütününe dâhil bir birim olarak bulunmuyorsa istisnâ münkati' adını alır. Bk. Durmuş, "İstisna", 23/388.

⁷¹ Kurtubî, *Câmi 'li ahkâmi 'l-Kur 'ân*, 17/106.

⁷² Kurtubî, *Câmi 'li ahkâmi 'l-Kur 'ân*, 17/108.

⁷³ Kurtubî, *Câmi 'li ahkâmi 'l-Kur 'ân*, 17/106, اللَّهُ إِلَّا مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ، وَحَفِظَهُ نِزَامُ الدِّينِ الْعَسَاكِينِ، *Garâibü 'l-Kur 'ân ve rağâibü 'l-furkân* (Beirut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1416), 6/208, إِنَّ اللَّعْمَ مَا لَا يُنْكَرُ فِيهِ، إِلَّا يُجْتَنَبُ عَنْهُ لِجَلِّ النَّاسِ أَوْ لَا تُكْفَرُ بِهِمُ

⁷⁴ "Beş vakit namaz ve cuma namazı diğer cuma namazına kadar **büyük günahlardan** kaçındığın sürece aralarında işlenen **küçük günahlara** kefarettir." Müslim, "Tahâre", 14-15.

⁷⁵ Süyûtî, *ed-Dürü 'l-mensûr*, 7/656, وَهُوَ، وَاللَّعْمُ كُلُّ عَسَىءٍ بَيْنَ الْحَدِيثَيْنِ حَدَّ الدُّنْيَا وَحَدَّ الْآخِرَةِ يَكْفِرُهُ الصَّلَاةُ وَهُوَ، فَكُلُّ عَسَىءٍ خَتَمَهُ اللَّهُ بِالنَّارِ وَأَخَّرَ عَقُوبَتَهُ دُونَ كُلِّ مُوجِبٍ فَأَمَّا حَدُّ الدُّنْيَا فَكُلُّ عَسَىءٍ فَرَضَ اللَّهُ عَقُوبَتَهُ فِي الدُّنْيَا وَأَمَّا حَدُّ الْآخِرَةِ فَكُلُّ عَسَىءٍ خَتَمَهُ اللَّهُ بِالنَّارِ وَأَخَّرَ عَقُوبَتَهُ إِلَى الْآخِرَةِ

Büyük günah, hırsızlık⁷⁶ ve zina⁷⁷ gibi dünyada had cezası,⁷⁸ toplumda fuhşun yayılmasını istemek⁷⁹ gibi âhirette azap bildirilen günah,⁸⁰ faiz gibi haram olduğuna dair Kur'an'da âyet⁸¹ bulunan yasak fiiller, Allah'a isyan olan her söz, fiil ve davranış,⁸² kibir gibi işleyenin cehennemle cezalandırılacağı⁸³ bildirilen günah,⁸⁴ şirk, inkâr ve nifak gibi Allah'ın lanet ettiği⁸⁵ veya gazap ettiği günah⁸⁶ ve yalan haber üretmek gibi işleyeni fasık⁸⁷ olarak nitelenen günah, Allah'ın işleyeni şiddetle verdiği günah⁸⁸ şeklinde tanımlanmıştır.⁸⁹

Abdullah b. Abbas, “Büyük günah, Allah'ın cehennem vaat ettiği, gazap veya lanet ettiği veya azap olduğunu bildirdiği her günahdır” demiştir.⁹⁰

Zemahşerî (ö. 538/1144), “Büyük günah, cezası ancak tövbe ile düşen günahlardır” şeklinde bir tanımlama yapmıştır.⁹¹

Kur'an'da “büyük günah” tabiri açıkça geçmektedir. Mesela inkâr etmek,⁹² Allah'a ortak koşmak,⁹³ yetim malı yemek,⁹⁴ açlık korkusu ile çocukları öldürmek,⁹⁵ içki içmek ve kumar oynamak,⁹⁶ haram aylarda

⁷⁶ el-Mâide 5/38.

⁷⁷ Nûr 24/1.

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/247, كَلَّ عَمَلٍ يُقَامُ بِهِ الْحَدُّ فَهُوَ مِنَ الْكِبَائِرِ

⁷⁹ en-Nisâ 24/19.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/429; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/190; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/247, كَلَّ ذَنْبٌ تَنْسِبُهُ اللَّهُ إِلَى النَّارِ فَهُوَ مِنَ الْكِبَائِرِ

⁸¹ el-Bakara 2/275.

⁸² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/246, كَلَّ شَيْءٌ غَضِبَ اللَّهُ فِيهِ فَهُوَ كَبِيرَةٌ

⁸³ en-Nahl 16/29.

⁸⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 5/135, كَلَّ ذَنْبٌ تَوَعَّدَ اللَّهُ عَلَيْهِ بِالنَّارِ

⁸⁵ el-Ahzâb 33/64–66; en-Nisâ 4/138.

⁸⁶ el-Feth 48/6.

⁸⁷ el-Hucurât 49/6.

⁸⁸ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 5/135, ذَمَّ قَاعِلَةٌ ذَمًّا شَدِيدًا

⁸⁹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/652; Afîf Abdülfettâh et-Tabbâre, *el-Hatâyâ fî nazarî'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), 12; Muhammed Tahir Sıddikî el-Hindî, *Mecme'u bihâri'l-envâr fî garâibi't-tenzîl ve letâifi'l-ahbâr* (Haydarabad: y.y., 1971), 1/403.

⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/652, الْكِبَائِرُ كُلُّ ذَنْبٍ خَنَمَهُ اللَّهُ بِنَارٍ أَوْ غَضِبَ أَوْ لَعَنَ أَوْ عَذَابَ

⁹¹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki an gavâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1407), 4/425, الْكِبَائِرُ كُلُّ ذَنْبٍ خَنَمَهُ اللَّهُ

بِنَارٍ أَوْ غَضِبَ أَوْ لَعَنَ أَوْ عَذَابَ

⁹² el-Vakia 56/46.

⁹³ Lokman 31/13.

⁹⁴ en-Nisa 4/2.

⁹⁵ el- İsrâ 17/31.

⁹⁶ el-Bakara 2/219.

savaş yapmak,⁹⁷ “Allah, meleklerden kızlar edindi” demek,⁹⁸ büyük günah olarak ifade edilmiştir.

“*el-Fevâhîş*”, “*fâhişe*” kelimesinin çoğuludur. Kelimenin asıl anlamı “bir şeyin kötü ve çirkin olmasıdır.” Kur’ân-ı Kerîm’de “f-h-ş” kökünden gelen kelimeler; zina,⁹⁹ eşcinsellik,¹⁰⁰ kişinin evlenme yasağı olan kadınlarla evlenmesi,¹⁰¹ eşlerin birbirlerine kötü davranmaları ve eziyet etmeleri,¹⁰² çirkin söz, eylem ve davranışlar,¹⁰³ cimrilik etmek, zekâtı vermemek,¹⁰⁴ büyük günahlar, haramlar,¹⁰⁵ iman ve ibadetlerde Allah’a ortak koşmak, müstehcenlik ve çıplaklık¹⁰⁶ anlamlarında kullanılmıştır.

Günahlar görecelidir, biri diğerine göre küçük, büyük veya daha büyüktür. Mesele **namahrem** erkek ve kadınların birbirlerine şehevî duygularla bakmaları ve fiziksel temasta bulunmaları büyük günah, **mahrem** erkek ve kadınların birbirlerine şehevî duygularla bakmaları ve fiziksel temasta bulunmaları daha büyük günahdır. Fuhşu meslek edinmiş biri ile zina etmek büyük günah, evli ve namuslu birini kandırıp zina etmek daha büyük günah, kız kardeşi gibi ebedî olarak evlenemeyeceği bir yakını ile zina etmek çok daha büyük günahdır. Yalan söylemek büyük günahdır, insan öldürmek daha büyük günahdır, haram ayarlarda ve harem bölgesinde insan öldürmek çok daha büyük günahdır. Şu hadisler bunun delilidir:

أَلَا أُتَيْتُمْ بِأَكْبَرِ الْكِبَائِرِ؛ (ثَلَاثًا) إِلَّا شُرَاكَ بِاللَّهِ وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ وَشَهَادَةُ الرَّؤُورِ (أَوْ قَوْلُ الرَّؤُورِ)

Hz. Peygamber (s.a.s.), “Üç defa büyük günahların en büyüğünü size bildireyim mi?” buyurmuş ve bunları “Allah’a ortak koşmak, anne-babaya zulmetmek, yalancı şahitlik yapmak veya yalan söz söylemek şeklinde sıralamıştır.”¹⁰⁷

ذَكَرَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكِبَائِرُ (أَوْ مِثْلَ عَنِ الْكِبَائِرِ) فَقَالَ الْبَشْرُكَ بِاللَّهِ وَقَتْلَ النَّفْسِ وَعُقُوقَ الْوَالِدَيْنِ وَقَالَ أَلَا أُتَيْتُمْ بِأَكْبَرِ الْكِبَائِرِ؛ قَالَ قَوْلُ الرَّؤُورِ (أَوْ قَالَ شَهَادَةَ الرَّؤُورِ)

Sahâbeden Enes b. Mâlik (ö. 93/711) diyor ki: Hz. Resûlullah’a (s.a.s.) büyük günahlar hatırlatıldı veya büyük günahlar soruldu: Hz. Peygamber de şöyle cevap verdi: “Allah’a ortak koşmak, cana kıymak ve anne-babaya

⁹⁷ el-Bakara 2/217.

⁹⁸ el-İsrâ 17/40.

⁹⁹ el-İsrâ 17/32.

¹⁰⁰ el-A’râf 7/80.

¹⁰¹ en-Nisâ 4/22.

¹⁰² en-Nisâ 4/19.

¹⁰³ el-Bakara 2/169; Nûr 24/21.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/268.

¹⁰⁵ Âl-i İmrân 3/135; el-En’âm 6/151; el-A’râf 7/28-29, 33; en-Nahl 16/90; Nûr 24/21; eş-Şûrâ 42/37.

¹⁰⁶ el-A’râf 7/28-29.

¹⁰⁷ Müslim, “İman”, 143; Buhârî, “Şehâde”, 10.

zulmetmektir.” Sonra, “Size **günahların en büyüğünü** haber vereyim mi?” Dedi ve “yalan konuşmaktır veya yalancı şahitlik yapmaktır buyurdu.”¹⁰⁸

Abdullah b. Abbas diyor ki:

أَيُّ الذَّنْبِ أَعْظَمَ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نِدَاءً وَهُوَ خَلَقَكَ قَالَ فُلْتُ لَهُ إِنَّ ذَلِكَ لَعَظِيمٌ قَالَ فُلْتُ ثُمَّ أَيُّ قَالَ ثُمَّ أَنْ تَقْتُلَ وَلَدَكَ مَخَافَةَ أَنْ يَطْعَمَ مَعَكَ قَالَ فُلْتُ ثُمَّ أَيُّ قَالَ ثُمَّ أَنْ تُزَايِيَ حَلِيلَةَ جَارِكَ

“Resûlullah’a (s.a.s.) “Allah katında **günahların hangisi en büyüktür.**” diye sordum. “Seni yarattığı halde Allah’a ortak koşmandır” buyurdu. Kendisine, “Bu elbette büyük günahdır, sonra hangisi daha büyüktür?” dedim, “Sonra seninle beraber yer içer ve rızkına ortak olur endişesiyle çocuğunu öldürmendir” buyurdu. “Sonra hangisidir?” dedim. “Sonra komşunun dostu/eşi veya kızı ile zina etmendir” buyurdu.¹⁰⁹

Küçük günahlar işlenebilir anlamına gelmez. Necm Sûresinin otuz ikinci âyeti de küçük günahların işlenmesinde bir sakınca yoktur anlamını ifade etmez. Şu hadisler bunun delilidir:

إِيَّائِكُمْ وَمُحَقَّرَاتِ الذُّنُوبِ فَإِنَّهُنَّ يَجْتَمِعْنَ عَلَى الرَّجُلِ حَتَّى يُهْلِكَهُ

“Küçük diye önemsenmeyen günahlardan sakının. Çünkü onlar bir kişide birleşir ve nihâyet onu helâke götürür.”¹¹⁰

إِنَّ مُحَقَّرَاتِ الذُّنُوبِ مَتَى يَأْخُذْ بِهَا صَاحِبُهَا تُهْلِكُهُ

“Şüphesiz kişi küçük günahları işlediği zaman, bu günahlar onu helâke götürür.”¹¹¹

إِنَّ مُحَقَّرَاتِ الذُّنُوبِ لَمُوبِقَاتٌ

“Şüphesiz küçük günahlar kesinlikle helâk edicidir.”¹¹²

Bu hadislerde küçük günahların işlenmemesi, günah işlemekte devamlılık gösterilmemesi, aksi takdirde bu günahların insanı helâke götürebileceği hususuna dikkat çekilmektedir.

Şu âyette, küçük günah büyük günah ayırımı yapılmadan kötü bir iş yapının cezalandırılacağı bildirilmektedir:

لَيْسَ بِأَمَانَتِكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَى بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

“Ey müminler! Allah’ın mükâfâtı, ne sizin kuruntularınıza, ne de kitap ehli olan Yahudi ve Hıristiyanların kuruntularına göredir. Kim kötülük eder

¹⁰⁸ Müslim, “İman”, 144; Buhârî, “Şehâde”, 10.

¹⁰⁹ Müslim, “İman”, 141.

¹¹⁰ Ebü’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi (b.y.: y.y., ts.), 6/165 (No. 5872); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 37/467 (No. 22809).

¹¹¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 6/165 (No. 5872).

¹¹² Muhiyissünne Ebû Muhammed el-Hasan b. Mes’ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu’s-Sünne*, thk. Şuayb Arnaût - Muhammed Zehir Şâviş (Beyrut: el-Mektebetü’l-İs-lamî, 1983), 14/399 (No. 4203).

ve kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır ve bu kimse Allah'tan başka kendisi için azaptan kurtaracak hiçbir dost ve yardımcı da bulamaz.”¹¹³

Küçük günahları önemsememek, bunlarda ısrar etmek, insanı büyük günahları işlemeye iten psikolojik bir değişikliğe neden olabilir, günah işleme alışkanlığı doğurabilir.

Sahâbeden Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665) “lemem” sorulmuş, *حَرَّمَ اللَّهُ الْفَوَاحِشَ*, “Allah, çirkin olan söz, eylem ve davranışların açığına ve gizlisini haram kıldı” cevabını vermiştir.¹¹⁴ Zeyd b. Sabit, cevabını şu âyete dayandırmış olmalıdır:

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْأَلْثَمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يَنْزِلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“Ey Peygamberim! De ki: “Rabbim ancak, **açık ve gizli çirkin işleri, günahı, haksız saldırıyı, hakkında hiçbir delil indirmedığı herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.**”¹¹⁵

Tâbiünden Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713), “Küçük günah, kıyamet günü sahibinin gözünde dağlardan daha büyük olur” demiştir.¹¹⁶ İsrar edilmesi halinde küçük günah, tövbe ve istiğfar edilmesi halinde ise büyük günah yok diyebiliriz.¹¹⁷

Büyük günahların sayısı konusunda kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Bu konuda kitap yazarlar farklı sayıda büyük günah zikretmişlerdir. Meselâ Hafız Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (ö.748/1348), *Kitâbü'l-Kebâir ve tebyînül-mehârim* adlı eserinde yetmiş altı “büyük günah”, otuz sekiz adet de “büyük günah olma ihtimali olan günahlar” zikretmiştir.

İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), *ez-Zevâcir an irtikâbi'l-kebâir* adlı eserinde 476 büyük günah zikretmiştir.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö.1894) *Necâtü'l-gâfilin* adlı eserinde “büyük günahların 125 kadar olduğunu kabul ve tercih ediyoruz” demiştir.¹¹⁸

¹¹³ en-Nisâ 4/123.

¹¹⁴ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahru'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 3/364.

¹¹⁵ el-A'râf 7/33.

¹¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 20/151, وَالْأَلْثَمَ الصَّغِيرَ فِي عَيْنِ صَاحِبِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَكْبَرُ مِنْ الْجَنَابِلِ

¹¹⁷ Muhammed el-Emin b. Muhammed eş-Şinkîfî, *Edvâü'l-beyân fi îzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 7/78, وَالْمَعْرُوفُ عِنْدَ أَهْلِ الْعِلْمِ أَنَّهُ لَا صَغِيرَةَ مَعَ الْإِضْرَارِ، وَلَا كَبِيرَةَ، مَعَ الْإِسْتِغْفَارِ

¹¹⁸ Gümüşhânevî'nin eseri Ali Kemal Saran tarafından *Gafillerin Kurtuluş Yolu* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bk. Ali Kemal Saran, *Gafillerin Kurtuluş Yolu* (Ankara: İkbâl Yayınları, ts.)

Günahlar Tövbe ve İstiğfar adlı kitapta¹¹⁹ âyet ve hadislerden deliller ile 100 büyük günah tahlil edilmiştir.

3.2.2. Lemem; cinsel ilişkinin dışındaki eylem ve davranışlarla işlenen günah anlamındadır.¹²⁰ Sahâbeden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Hüreyre, Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ve Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), tâbiîn âlimlerinden Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722) ve Mesrûk b. el-Ecdâ' (ö. 63/683), âyette geçen *lemem* kelimesinin bu anlamda olduğu görüşündedir.¹²¹

Anlamaya çalıştığımız âyetin nüzul sebebi de bu görüşe delil olarak zikredilmiştir:

Nebhân et-Temmar adında bir Müslüman'ın hurma sattığı dükkâna bir kadın gelip hurma almak ister, Nebhân, kadına “Dükkânın iç tarafında bundan daha güzel hurma var” der. Kadın içeri girince adam onunla beraber olmak ister, fakat kadın kabul etmez. Nebhân yaptığına pişman olur, Resûlullah'a (s.a.s.) gidip, “Ey Allah'ın Resûlü, zina hariç bir erkeğin yaptığı ne kadar iş varsa ben yaptım.” der. Peygamber (s.a.s.), “Belki bu kadının kocası gazaya çıkmış bir gazidir.” buyurur. Âyet bunun üzerine iner.¹²²

Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre ve Şa'bî, âyetteki “*lemem*” kelimesini “zinaya varmayan her eylem” olarak açıklamışlardır.¹²³

Şu hadis bu görüşe delil olarak zikredilmiştir:

كُتِبَ عَلَى ابْنِ آدَمَ نَصِيْبُهُ مِنَ الرِّئِي مَذْرُوكٌ ذَلِكَ لَا مَحَالَةَ فَالْعَيْنَانِ زَنَاهُمَا النَّظْرُ وَالْأُذُنَانِ زَنَاهُمَا الْأَسْتِمَاعُ وَاللِّسَانُ زَنَاهُ الْكَلَامُ وَالْيَدُ زَنَاهَا الْبَطْشُ وَالرِّجْلُ زَنَاهَا الْخَطَا وَالْقَلْبُ يَهْوَى وَيَتَمَنَّى وَيُضِدُّ ذَلِكَ الْفَرْجُ أَوْ يَكْذِبُهُ

“Âdemoğluna zinadan nasibi yazılmıştır. Bu, şüphesiz her insana ulaşacaktır. Gözlerin zinası, *şehvetle* bakmak, kulakların zinası *zina sözlerini* dinlemek, dilin zinası *zina konularını* konuşmak, elin zinası tutmak, ayakların zinası *zina için* adım atmaktır. Kalp zinayı arzu ve temenni eder, cinsel organ da bunu doğrular veya yalanlar.”¹²⁴

Abdullah b. Abbâs, bu hadis ile ilgili olarak بِاللَّمَمِ شَيْئًا أَشْبَهَ بِاللَّمَمِ “Bu sözde anlatılanlardan daha çok *lemem*'e benzer bir şey görmedim” demiştir.¹²⁵

Hadiste gözlerin, kulakların, dilin, ayakların ve kalbin zinasına işaret

¹¹⁹ İsmail Karagöz, *Günahlar Tövbe ve İstiğfar* (Ankara: DİB Yayınları, 2010).

¹²⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/400, مِنَ الْقُبْلَةِ وَالْعَمْرَةِ وَالنَّظْرَةِ وَالْمُصَاجِعَةِ

¹²¹ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/106; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/400; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/190, أَنَّهُ صِغَارُ الذُّنُوبِ كَالنَّظْرَةِ وَالْقُبْلَةِ وَمَا كَانَ دُونَ الرِّئَا

¹²² Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/106.

¹²³ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/106, كُلُّ مَا دُونَ الرِّئِي

¹²⁴ Müslim, “Kader”, 5.

¹²⁵ Buhârî, “Vasâyâ”, 1325; Müslim, “İman”, 38.

edildikten sonra asıl zinanın cinsel organ ile gerçekleştirilebileceği beyan edilmektedir. Konu ile ilgili olarak sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir:

رَنَى الْعَيْنَيْنِ النَّظْرُ وَرَنَى الشَّفَتَيْنِ التَّقْبِيلُ وَرَنَى الْبَيْدَيْنِ التَّبْطُّشُ وَرَنَى الرَّجْلَيْنِ الْمَشْيُ وَبُصِّدْتُ ذَلِكَ
الْفَرْجُ أَوْ يُكْدِبُهُ فَإِنْ تَقَدَّمَ بِفَرْجِهِ كَانَ زَانِيًا وَإِلَّا فَهُوَ اللَّمَمُ

“Gözlerin zinası bakmak, dudakların zinası öpmek, ellerin zinası tutmak, ayakların zinası yürümek, bunu cinsel organ doğrular veya yalanlar. Eğer cinsel ilişkide bulunursa zinakâr olur. Eğer cinsel ilişkide bulunmazsa bunlar, lemem olur.”¹²⁶

Sahâbeden Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), “*Lemem*, namahrem birini öpmek ve elle dokunmaktır,”¹²⁷ tâbiünden İkrime b. Abdullah el-Berberî (ö. 105/723), “*Lemem*, karşı cinse bakmak ve bir günahı işlemeyi düşünmek,”¹²⁸ Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), “Aklından geçirmek”¹²⁹ demiştir.

Zinanın dışında şehvî duygularla bakmak, dokunmak, öpmek ve benzeri eylemlerin “küçük günah olduğu” hadislerde açıkça beyan edilmemektedir. Dokunmak, öpmek ve benzeri eylemler, cinsel ilişkinin öncüleridir, cinsel ilişki haram ve büyük günah, dokunmak, öpmek ve benzeri eylemler, haram ve büyük günah değil denilemez. Böyle bir görüş, şu âyetlere aykırıdır:

وَلَا تَقْرُبُوا الرِّبَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا

“Ey müminler! Zinaya yaklaşmayın. Çünkü zina, son derece çirkin bir iş, hayâsızlık ve çok kötü bir yoldur.”¹³⁰

Âyette “zina etmeyin” denilmeyip “zinaya yaklaşmayın” denilmesi, zinaya götürme tehlikesi bulunan söz, eylem, tutum ve davranışlardan da uzak durmayı ifade eder.

قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ

“Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar.”¹³¹

وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ

“Mümin kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar.”¹³²

¹²⁶ Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn* (Beyrut: Dâr-ru'l-Ma'rife, ts.), 2/510 (No. 3751); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/60; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3/364.

¹²⁷ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3/364, اللَّمَمُ الْقَبْلَةُ وَالْمَمْسُ بِالْيَدِ

¹²⁸ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3/364, اللَّمَمُ النَّظْرُ وَخَدِيدُ النَّفْسِ

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/190, أَنَّهُ اللَّمَمُ بِالْقَلْبِ

¹³⁰ el-İsrâ 17/32.

¹³¹ Nûr 24/31.

¹³² Nûr 24/30.

Âyetlerde zinaya vasıta olacak yolların kapatılması emredilmektedir. Dolayısıyla dokunmak, öpmek ve benzeri eylemler de büyük günahdır, ancak zina etmek daha büyük günahdır.

Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ali'ye,

يَا عَلِيَّ لَا تَتَّبِعِ النَّظْرَةَ بِالنَّظْرَةِ فَإِنَّ لَكَ الْأُولَىٰ وَلَيْسَتْ لَكَ الْآخِرَةُ

“Ya Ali! Yabancı kadınlara şehvetle peş peşe bakma. Birinci defa bakman hakkındır, ikinci defa bakman hakkın değildir”¹³³ demiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), başka bir hadisinde,

لَا يَنْظُرُ الرَّجُلُ إِلَىٰ عَوْرَةِ الرَّجُلِ وَلَا تَنْظُرُ الْمَرْأَةُ إِلَىٰ عَوْرَةِ الْمَرْأَةِ

“Erkek erkeğin avret mahalline, kadın kadının avret mahalline bakmaz, bakmasın” buyurmuştur.¹³⁴

Eli, yüzü ve ayakları hariç kadının bütün vücudu ve uzuvları avret mahallidir.

أَلَا لَا يَخْلُونَ رَجُلًا بِمَرْأَةٍ إِلَّا كَانَ ثَالِثُهُمَا الشَّيْطَانُ

“Dikkat edin, bir erkekle bir kadın kapalı bir yerde baş başa bulunmazlar ki üçüncüleri şeytan olmasın”¹³⁵ anlamındaki hadis, şehvetle bakma ve öpme gibi zinaya vasıta olabilecek davranışlardan kaçınılması gerektiği bildirilmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), kendisi ile biat için gelen kadınlara, اِيَّتِي لَا أُصَافِحُ “Ben kadınlarla tokalaşmam” demiştir.¹³⁶

Dolayısıyla zina dışındaki şehvetle bakmak ve elle temas gibi eylemler de büyük günahdır.

3.2.3. İnsanın içinden geçirdiği, işlemeye niyet ettiği, fakat yapmadığı günah anlamındadır.¹³⁷ Bu anlamda *lemem kelimesi*, لَمَمٌ “Bir şeyi yapmaya karar verdi” fiilinden türemiştir. Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) “*Lemem*, hayır veya şer yapmaya niyet ettiğin her şeydir”¹³⁸ demiş ve delil olarak şu hadisi zikretmiştir.¹³⁹

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ لِلشَّيْطَانِ لَمَمَةً وَلِلْمَلِكِ لَمَمَةً فَأَمَّا لَمَمَةُ الشَّيْطَانِ فَايْعَادُ بِالشَّرِّ وَتَكْذِيبُ بِالحَقِّ وَأَمَّا لَمَمَةُ الْمَلِكِ فَايْعَادُ بِالحَيْرِ وَتَضْدِيقُ بِالحَقِّ فَمَنْ وَجَدَ ذَلِكَ فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ وَمَنْ وَجَدَ الْآخَرَ فَلْيَتَعَوَّذْ مِنَ الشَّيْطَانِ ثُمَّ قَرَأَ الشَّيْطَانُ يُعِدُّكُمْ الْفَقْرَ

Abdullah b. Mes'ûd diyor ki: Hz. Peygamber (s.a.s.), “Şüphesiz Şey-

¹³³ Tirmizî, “İsti'zan”, 63.

¹³⁴ Tirmizî, “İsti'zan”, 71.

¹³⁵ Tirmizî, “Fiten”, 7.

¹³⁶ İbn Mâce, “Cihâd”, 43 (No. 2774).

¹³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29/270, مَا يَفْصَلُهُ الْمُؤْمِنُ وَلَا يَحْقُقُهُ, Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyün*, 5/400, هُوَ أَنْ يَغْرَمَ عَلَى الْمُنَاقَعَةِ ثُمَّ يَرْجِعُ عَنْهَا مُقْلَعًا, Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/109.

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/190, أَنَّهُ مَا يَبْهَمُ بِهِ الْإِنْسَانُ

¹³⁹ Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/108, كُلُّ مَا حَمَمْتَ بِهِ مِنْ خَيْرٍ أَوْ شَرٍّ فَهُوَ لَمَمٌ

tan'ın bir telkini, meleğin de bir telkini vardır. Şeytan'ın telkini şerri teşvik etmesi ve hakkı yalanlamasıdır. Meleğin telkini ise hayrı teşvik ve hakkı tasdik etmesidir. Kim bunu zihninde bulursa Allah'a hamd etsin. Kim diğeri zihninde bulursa Şeytan'dan Allah'a sığınsın” buyurdu, sonra “*Ey insanlar! Şeytan sizi fakirlikle korkutur, size cimriliği emreder. Allah, size katından bir bağışlama ve lütf, dünyada bol rızık, âhirette cennet ve nimetlerini vaat eder*” âyetini¹⁴⁰ okudu.¹⁴¹

İnsanın yapmaya niyet ettiği, fakat yapmaktan vazgeçtiği yasak ve kötü şey günah değildir. Şu hadis, bunun delilidir.

إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ ثُمَّ بَيَّنَّ ذَلِكَ فَمَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يْعْمَلْهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ عِنْدَهُ حَسَنَةٌ كَامِلَةٌ فَإِنْ هُوَ هَمَّ بِهَا فَعَمِلَهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ عِنْدَهُ عَشْرُ حَسَنَاتٍ إِلَى سَبْعِمِائَةٍ ضَعِيفٍ إِلَى أَضْعَافٍ كَثِيرَةٍ وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فَلَمْ يْعْمَلْهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ عِنْدَهُ حَسَنَةٌ كَامِلَةٌ فَإِنْ هُوَ هَمَّ بِهَا فَعَمِلَهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ سَيِّئَةٌ وَاحِدَةً

“Yüce Allah, iyilik ve kötülükleri, iyi ve kötü işleri takdir edip yazdıktan sonra bunların iyi ve kötü oluşunu şöyle açıkladı: “Kim bir iyilik ve iyi bir iş yapmaya niyet eder de yapmazsa Allah katında bu iyi niyete tam bir iyilik sevabı yazar. İyilik ve iyi iş yapmak ister ve yaparsa Allah bu kimseye on katından yedi yüz katına kadar hatta daha fazla sevap yazar. Bir kimse kötülük ve kötü bir şey yapmak ister fakat bundan vazgeçerse Allah bu kimseye tam bir iyi amel sevabı yazar. Kötülük ve kötü bir fiil yapmayı ister ve yaparsa ona bu yüzden bir tek kötülük **günahı** yazar” demiştir.¹⁴²

Ancak kişinin yapmak istediği kötülüğü ve günahı kimseye söylememesi gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s.), bu hususu şöyle bildirmiştir:

إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ لِأُمَّتِي عَمَّا تُوسِسُ بِهِ ضُدُّوْهَا مَا لَمْ تَعْمَلْ بِهِ أَوْ تَتَكَلَّمْ بِهِ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ

“Allah amel etmedikleri ve başkalarına anlatmadıkları takdirde ümmetim, göğüslerinin vesvese verdiği şeyler ile zorla yaptırıldığı şeylerden dolayı cezalandırmayacaktır.”¹⁴³

Bu hadisler, anlamaya çalıştığımız âyette geçen “*lemem*”in insanın içinden geçirdiği, işlemeye niyet ettiği, fakat yapmadığı şeylerin günah olmadığına delildir.

3.2.4. Lemem dünyada had cezası, âhirette cehennem azabı gerektirmeyen, Allah'ın affettiği günah anlamındadır.¹⁴⁴ Bu görüşü Abdullah

¹⁴⁰ el-Bakara 2/268.

¹⁴¹ Muhammed b. Hibban, *el-İhsan fî tertîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988), 3/278 (No. 997).

¹⁴² Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “İman”, 207, 259.

¹⁴³ İbn Mâce, “Talâk”, 16 (No. 2044).

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/66, هُوَ دُونَ حَدِّ الدُّنْيَا وَحَدِّ الآخِرَةِ، قَدْ تَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْهُ

b. Abbas,¹⁴⁵ Katâde b. Diâme¹⁴⁶ ve Dehhâk b. Müzâhim¹⁴⁷ dile getirmiştir.¹⁴⁸ Taberî, *lemem* ile ilgili görüşlerin en isabetlisinin bu görüş olduğunu, istisnâ edilen “*lemem*”in, “büyük günahlar” ve “kötü söz, eylem ve davranışlar” cinsinden olmadığını, *lemem* sayılan günahın affedildiğini, dolayısıyla bu günah için dünya ve âhirette ceza gerektirmediğini, “*Ey müminler! Eğer siz, size yasaklananların büyüklerinden sakınırsanız, biz sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi ikramı çok olan güzel bir yere, cennete koyarız*”¹⁴⁹ âyetine benzediğini, bu âyette geçen “*seyyiât*” kelimesinin “*lemem*” anlamında olduğunu söylemiş, delil olarak metni ve anlamını zikrettiğimiz uzuvların zina etmesi ile ilgili hadisi zikretmiştir.¹⁵⁰

3.2.5. Lemem nikâh anlamındadır. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği¹⁵¹ bu görüşte “*illâ*” istisnâ edatından önce geçen “*fevâhiş*” kelimesine “*zina*” anlamı verilmekte, “*lemem*” kelimesiyle, eşyle cinsel birlikteliğin günah olmadığına bildirildiği beyan edilmektedir. Ancak bu görüş, müfessirlerce benimsenmemiştir.

3.3. Lâ

Âyetteki “*illâ*” kelimesi istisnâ değil, “*lâ*” anlamında olumsuzluk edatıdır. Buna göre âyetin ilk cümlesi, “İyi amelleri en güzel biçimde yapan müminler, şirk gibi büyük günahlardan ve *zina gibi çirkin işlerden de küçük günahlardan da uzak duran kimselerdir.*” anlamında olur.¹⁵² Bu görüşe göre küçük büyük bütün günahlardan sakınılması gerektiği bildirilmiş olur.

3.4. Gayr

Cemâleddîn el-Kâsımî (ö.1914), اللَّمَمُ مَا دُونَ الْحَدِيثِ حَدِّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ, الْإِلَّا الْغَيْرِ, “gayrı, başka, hariç” anlamında sıfattır” demiştir.¹⁵³ Buna göre cümlenin anlamı şöyle olur: “İyi amelleri en güzel biçimde yapan müminler, şirk gibi büyük günahlardan ve *lemem hariç zina gibi çirkin işlerden uzak duran kimselerdir.*” Bu görüşte de “*lemem*” kelimesi ile ne kastedildiği ve hariç olan *lemem*'in ne olduğu belli değildir.

¹⁴⁵ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/67-68, اللَّمَمُ مَا دُونَ الْحَدِيثِ حَدِّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ

¹⁴⁶ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/67, مَا بَيْنَ الْحَدِيثِ كُلِّ ذَنْبٍ لَيْسَ فِيهِ حَدٌّ فِي الدُّنْيَا وَلَا عَذَابٌ فِي الْآخِرَةِ فَهُوَ اللَّمَمُ

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/68, كُلُّ شَيْءٍ بَيْنَ حَدِّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَهُوَ اللَّمَمُ يُغْفَرُ اللَّهُ

¹⁴⁸ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 5/400, أَنَّ اللَّمَمَ مَا لَمْ يُجِبْ عَلَيْهِ حَدٌّ فِي الدُّنْيَا وَلَمْ يَسْتَحِجَّ عَلَيْهِ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ

¹⁴⁹ en-Nisâ 4/31.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/68.

¹⁵¹ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 5/400; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/430; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3/364; أَنَّ اللَّمَمَ النَّكَاحُ

¹⁵² Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3/364, إِلَّا اللَّمَمَ وَمَعْنَاهُ: وَلَا اللَّمَمَ وَمَعْنَاهُ: أَنْ تَجْتَنِبُوا صَغَائِرَ الذُّنُوبِ وَكِبَائِرَهَا

¹⁵³ Kâsımî, *Mehâsinü'l-te'vil*, 9/29, وَقِيلَ إِنَّهُ لَا إِسْتِثْنَاءَ فِيهِ أَضْلًا وَ (إِلَّا) صِفَةٌ بِمَعْنَى غَيْرِ: إِلَّا بِمَعْنَى غَيْرِ صِفَةٍ

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.s.), sağlığında Kur'an'ı ashâbına tebliğ etmiş, emir ve yasaklarını, ilke ve hükümlerini açıklamıştır.¹⁵⁴ Hz. Peygamberin vefatından itibaren, Müslüman âlimler, Kur'an'ı anlamaya çalışmışlar, ancak Arap dilinin özelliği gereği bazı kelime ve cümlelerin anlamında ihtilaf etmişlerdir. Anlamında ihtilaf edilen âyetlerden biri de Necm Sûresinin otuz ikinci âyetinin “*illâ*” istisna edatı ile kurulan ilk cümlesi ve cümlede geçen “*lemem*” kelimesidir.

عَالَمِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ cümlesinde “*illâ*” ile yapılan istisnâ eğer istisnâ-i muttasıl ise “*lemem*” büyük günah cinsindedir, eğer istisnâ-i münkatî ise büyük günah cinsinden değildir. Âyetin anlamı bu istisnâ çeşidine göre değişmektedir. İstisnada asıl olan istisnâ-i muttasıl olduğu, sözlükteki bir şeyi sürekli olmadan ara sıra yapmak, az ve küçük olan şey anlamı dikkate alındığında, *lemem* kelimesinin küçük olsun büyük olsun işlenen, ancak hemen tövbe edilip vazgeçilen ve ısrar edilmeyen günah olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'in “*Lemem*, zina etmek, sonra tövbe etmek ve bir daha zina etmemektir. *Lemem*, hırsızlık yapmak, sonra tövbe etmek ve bir daha hırsızlık etmemektir. *Lemem*, içki içmek, sonra tövbe etmek ve bir daha içki içmemektir.”¹⁵⁵ anlamındaki hadisi ile anlamaya çalıştığımız âyetin “Şüphesiz senin Rabbin, af ve mağfireti çok geniş olan, tövbe edenini daima affeder.” cümlesi bunun delilidir.

Cümledeki istisnâ-i münkatî ' kabul ettiğimiz ve *lemem* kelimesine “küçük günah” anlamı verdiğimiz zaman, cümle, “*İyi amelleri en güzel biçimde yapan müminler*, küçük günahlar hariç, *şirk gibi* büyük günahlardan ve *zina gibi* çirkin işlerden uzak duran kimselerdir” anlamına gelir. Bu anlama göre cümleden “*İyi amelleri en güzel biçimde yapan müminler*, küçük günah işleyebilirler” şeklinde bir anlam çıkabilir.

Anlamaya çalıştığımız âyette geçen “*fevâhiş*” kelimesine zina, “*lemem*” kelimesine zinaya vasıta olan söz eylem ve davranış anlamı verilirse bu Nur Sûresinin otuz ve otuz birinci âyeti ile çelişmiş olur. Çünkü zina da zinaya vasıta olan söz, eylem ve davranışlar da haramdır. Diğer taraftan *lemem* kelimesine “insanın içinden geçirdiği, işlemeye niyet ettiği, fakat yapmadığı günah” anlamı vermek de isabetli değildir.

Türkçe Kur'an meallerinde *lemem* kelimesine genellikle “*küçük günah*” anlamı verilmiştir. Mesela kelimeye Talat Koçyiğit, “*bazı küçük günahlar*”,¹⁵⁶ Süleyman Ateş,¹⁵⁷ “*bazı küçük kusurlar*,” Celal Yıldırım,

¹⁵⁴ en-Nahl 16/44: “*Ey peygamberim! Sana da insanlara, indirilene açıklanan ve dü-şünüp ibret ve ders almaları için zikir olan bu Kur'an'ı indirdik.*”

¹⁵⁵ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/277 (No. 6657).

¹⁵⁶ Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.).

¹⁵⁷ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1983).

“*ufak çaptaki kusur ve günahlar*”,¹⁵⁸ Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, “*ufak tefek kusurlar*”¹⁵⁹ anlamını vermiştir. Biz yaptığımız çalışma sonucunda “el-lemem” kelimesinin, “*Allah’ın koruması olmadan kaçıp kurtulma imkânı bulunmayan, bir iki defa yapıp sonra tövbe edilen, bir daha yapılmayan ve ısrar edilmeyen küçük olan günahlar*” anlamında olduğu kanaatine ulaştık. Doğrusunu en iyi yüce Allah bilir.

---

¹⁵⁸ Celal Yıldırım, *Kur’an-ı Kerim Meâli* (İstanbul: Tercüman Yayıncılık, 1982).

¹⁵⁹ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli* (Ankara: DİB Yayınları, 2002).

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaût. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Altuntaş, Halil – Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: DİB Yayınları, 2002.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1983.
- Begavî, Muhiyüssünne Ebu Muhammed el-Hasan b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb Arnaût - Muhammed Zehîr Şâvîş. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyin. *Şu'abü'l-îmân*. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *el-Müsned*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâhu tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Durmuş, İsmail. "İstisnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/388-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı: Meâl-Tefsir*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd. *Cemheratü'l-lüga*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-türâsi'l-Arabi, 2001.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh. *Meâni'l-Kur'an*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hâkim, Ebû Abdullah en-Nisâbüri. *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdürrahman. *Kitâbü'l-'Ayn*. b.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts.
- Hindî, Muhammed Tahir Sıddıkî. *Mecme'u bihâri'l-envâr fi garâibi't-tenzil ve letâifi'l-ahbâr*. Haydarabad: y.y., 1971.
- İbn Fâris, Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hibbân, Muhammed. *el-İhsan fî tertibi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. Beyrut: Dâru't-Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tefsîrü garibi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Sakar es-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Alî b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1422.

İcî, Munammed b. Abdurrahman. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2024.

Karagöz, İsmail. *Allah Kelamı Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri, Açıklamalı ve Kırık Meali*. Ankara: Kar Yayınları, 2020.

Karagöz, İsmail. *Günahlar Tövbe ve İstiğfar*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.

Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed. *Mehâsinü't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

Kısa, Mahmut. *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli*. Konya: Armağan Kitaplar, 2012.

Koçyiğit, Talat. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli*. Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*. Kahire: Dâru Kütübî'l-Mısıryye, 3. Basım, 1964.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *Tefsîru'l-Kur'an: İhtisârü'n-nüket li'l-Mâverîdî*. thk. Abdullah b. İbrâhim Vehibi. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.

Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ бүлүğü'n-nihâye*. b.y.: Mecmû'atü Bühûsi'l-Kitabi ve's-Sünneti, 2008.

Mükatîl b. Süleyman. *Tefsîr*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 1423.

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri. *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.

Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.

Nisâbüri, Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed. *Garâibü'l-Kur'an ve rağâibü'l-furkân*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 416.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. İstanbul: Düşünce Yayıncılık, 2011.

Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebir)*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsiyyi, 3. Basım, 1420.

Râzî, Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir. *Muhtâru's-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-Besâir, 1987.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: İhyâi't-Türâsî, 1418.

Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed. *Fıkhu'l-lugati ve sirru'l-Arabiyye*. Beyrut: İhyâü't-Türâsi'l-Rabiyyi, 2002.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed. *el-Keşfü ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.

Saran, Ali Kemal. *Gafillerin Kurtuluş Yolu*. Ankara: İkbâl Yayınları, ts.

Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-'ulüm*. b.y.: y.y., ts.

Süyûtî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî - Abdurrahman b. Ebî Bekir, Celâlüddîn. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, ts.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-mensûr*. Beyrut: Daru'l-Fikri, 1983.

Şener, Abdülkadir v.dğr. *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâl*. İzmir: y.y., 2009.

Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.

Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed. *Edvâü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Lübnan: Dâru'l-Fikri, 1995.

Tabbâre, Afîf Abdülfettâh. *el-Hatâyâ fî nazari'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî. b.y.: y.y., 2. Basım, ts.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an tefsîri âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevrâ. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Yıldırım, Celal. *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. İstanbul: Tercüman Yayıncılık, 1982.

Yılmaz, Mehmet Nuri. *Kur'an-ı Kerîm ve Meâli*. Ankara: Moro Yayıncılık, 2000.

Zebîdî, Ebü'l-Feyd Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Beyrut: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zeccâc, Ebü İshak İbrahim b. Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Beyrut: y.y., 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki an gavâmizi't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyyi, 3. Basım, 1407.

